A besúgói jelentés hermeneutikája

(Rainer M. János: Jelentések hálójában – Antall József és az állambiztonság emberei 1957-1989)
Írta: Szávai János

Amikor Rainer M. János könyvét - Jelentések hálójában - Antall József és az állambiztonság emberei 1957-1989 - olvasni kezdtem, rögtön Friedrich Nietzsche nevezetes mondása jutott az eszembe, amely szerint a francia forradalom története tulajdonképpen nem más, mint a francia forradalomról szóló könyvek története. Martin Heidegger, a maga jellegzetes stílusában, ugyanezt fogalmazza meg, amikor a fecsegésről értekezik. „Nem annyira azt a létezőt érti meg az ember, amiről szó van, hanem arra hallgat oda, amit mondanak róla."

Rainer könyvében - mely számomra a tavalyi év talán legizgalmasabb könyve - ugyanis a Kádár-rendszerről, mint létezőről van szó, méghozzá rendkívül eredeti megközelítésben. A történész azokat a jelentéseket veszi számba, dolgozza fel és interpretálja, amelyek 1957 és 1989 között Antall Józsefről (részben pedig idősebb Antall Józsefről) íródtak. Vagyis van egyfelől egy szövegfolyam, a besúgói jelentések sorozata, másfelől pedig az a célszemély, Antall József, aki szerepénél, az első szabadon választott magyar miniszterelnök serepénél fogva konkrétan és szimbolikusan is a váltást, a könyv perspektívájából tekintve mondhatnám úgy: a szövegváltást reprezentálja.

A témaválasztás tehát eredeti, sőt, mintaszerű. Rainer ugyanis a két gyújtópont közti térben dolgozik. Az egyik gyújtópont a korszak egyik jellegzetes, titokzatos, de ugyanakkor egyik legfontosabb szövegfajtája: a jelentés, melynek, bármely más szöveghez hasonlóan, adott a szerzője, adott az olvasója, adott a tárgya és amely - amennyire látható - egyszerre több célt is szolgál. A másik gyújtópont a célszemély, vagyis az ifjú Antall, aki részben tudja, nagyobb részt inkább csak sejti, hogy miféle összefüggésrendszerbe kapcsolják be a jelentések, és aki ennek a tudásnak, illetve sejtésnek a birtokában alakítja ki stratégiáját és fogalmazza meg a saját szövegeit. Persze nem jelentéseket, hanem különféle beadványokat és a rendszer egyes vezetőinek küldött leveleket, amelyekben és amelyekkel próbálja keresztezni a felszíni és a felszín alatti kádárista szövegtípusok logikáját. A felszíni kádárista szövegtípusról, amelyben mindig egy elvtárs szól egy elvtársnak feltételezett elvtárshoz és amelynek határait szorosan megjelöli néhány kulcskifejezés (ellenforradalom, magyar-szovjet barátság, szocialista társadalmi rendszer) Rainer M. János könyvében csak érintőlegesen esik szó. A könyv értelemszerűen a másik szövegtípusra, a sokak által szenvedélyesen művelt besúgói jelentésre koncentrál.

Nem csak felhasználja, hanem egy teljes narratívát formál belőle, de oly módon, hogy előbb értelmezi, hermeneutikai munkát végez rajta. Rainer ugyanis pontosan tudja, hogy ez a forrásanyag, nem a Kádár-kor létezőjének a pontos visszaadása, hanem csak az, amit a jelentők - Kiss György, Mikus Gyula, a közéletből jól ismert Pártay Tivadar vagy a toldysta diák Huszár Ferenc - mondanak róla. A szituációt természetesen többnyire kényszer hozza létre, a jelentőt ilyen vagy olyan módon rábírják, hogy jelentéseket írjon. A megszületı szövegek azután, bár látszólag monologikusak, mégsem monológként, hanem - Mihail Bahtyin terminusát kölcsönvéve - virtuális dialógusként születnek meg. Vagyis az elvárással - a tartótiszt és a jelentés más lehetséges olvasóinak az elvárásával - számolva, beleépítve a szövegbe olyan (olykor hamis) elemeket is, amelyek az író feltételezése szerint elnyerik majd az olvasó(k) tetszését.

Más összefüggésben magam is találkoztam néhány évvel ezelőtt egy ilyen jellegű, ha akarjuk mulatságos, bár következményeit tekintve inkább ijesztő finomhangolással. Gyergyai Albertről, a francia tanszék akkori vezetőjéről, azt írja az azonosítatlan jelentő, hogy óráin a polgári rendszer hívének, következésképpen a szocializmus elutasítójaként nyilvánult meg, és hogy ennek ellenére - gúnyosan? arcátlanul? - Marx és Lenin képét függesztette ki professzori szobája falára. Mindannyian, akik jártunk a szemináriumaira, tudjuk pontosan, hogy ott bizony nem Marx és Lenin, hanem Flaubert és Babits portréja volt látható, de a jelentő (tudni véljük, ki az) bizonyosan ezzel a túlzással is jó pontokat kívánt szerezni olvasóinál.

Mint ahogyan tetszeni akartak az idősebb és ifjabb Antallról jelentők is. Rainer teljes merítéssel, vagyis a rendelkezésre álló teljes iratanyaggal dolgozik, mindig rendkívüli gondossággal; összevetve, ütköztetve, kommentárjaival kiegészítve, s azután az egészet érdekfeszítő, s egyúttal mély értelmű narratívává formálva. Az eredmény kiváló, s mintegy Paul Ricoeurnek (aki egyébként, csakúgy mint Gadamer, Rainer hivatkozási pontjai közé tartozik) azt a nézetét igazolja, mely szerint a narrációnak a történetírástól a legszofisztikáltabb regényig terjedő változatai közt nemigen húzhatók meg éles és végleges határvonalak.

Ha regényként olvassuk Rainer - egyébként mintaszerű filológiai apparátusra alapozó - könyvét, akkor egy komoly (ha akarjuk naiv) hivatástudattal megáldott fiatalember történetét követjük, aki - a hétköznapi logikával mit sem törődve - meg van győződve arról, hogy Magyarországon előbb-utóbb létrehozható egy demokratikus, polgári rendszer, s akit a hatalom, bár nem tartja nagyon veszélyesnek, próbál a maga eszközeivel, vagyis a hálózat segítségével féken tartani, s ha lehet, betörni.

Revelatív az 1956 utáni évekről, a kemény terror korszakáról kirajzolódó kép: a rendszer különböző intézményei - tanács, pártszervek, rendőrség, hálózat - sokszor nincsenek egymással szinkronban, s az illeszkedésnek ezeket a problémáit a két Antall, a maga kapcsolatrendszere segítségével, ügyesen ki is használja. A személyes kapcsolatok hálózata, ami főként a volt miniszter idősebb Antall barátságait és ismeretségeit jelenti, sokszor képes megakasztani a titkosrendőrségi hálózat törekvéseit. Így az apának, egyszer a volt párttárs Dobi István, utóbb Szakasits Árpád, sőt, a kommunista Kállai Gyula közbenjárását kérve, sikerült elérnie, hogy ifjabb Antall ötvenhatos szerepe miatt ne kerüljön börtönbe, hogy viszonylag enyhe retorzióval ússza meg a Toldy Ferenc gimnáziumban osztályfőnöki tevékenysége (s ami belőle következett, harmadik, majd negyedik osztálya politikai renitenskedése) miatt ellene

indított eljárást.

A történet hőse nagy hatású tanár, hatásos szónok, aki módszeresen építgeti a maga baráti-ismerősi hálózatát, egy olyan heterogén, csak az ő személyében találkozó társaságot, amelynek már a hatvanas évektől kezdve a majdani új rendszerben vezetői feladatokat vizionál. A Kádár-rendszerrel, bár elutasítja, nem csak antidemokratikusnak, de életképtelennek is tartja, nyíltan sohasem konfrontál, de szembenállását mindig érzékeltetni próbálja. Roppant jellegzetesek ebből a szempontból azok a beadványok és levelek, melyeket - szerepét tisztázandó, vagy feltételezett jogait védendő - különféle középszintű vagy magasabb pozícióban lévő vezetőkhöz intéz. 1968 februárjában írott leveleinek az alaptónusát a minden esetben meghökkentő megszólítás adja meg: Országgyűlési Képviselő Úr! Miniszterelnök Úr! Miniszter Úr! Így kezdődnek ugyanis a levelek, melyek közül a harmadik Benkei András belügyminiszternek, a második Fock Jenőnek, a minisztertanács elnökének, a az első pedig magának Kádár Jánosnak szól.

Antallnak ezek a levelei nyilvánvalóan kettős jelentést hordoznak. Egyrészt elkerülik a kötelező elvtárs megszólítást, s egyszerűen nem vesznek tudomást - ami Kádár esetében már-már provokatív - a megszólítottak pártfunkcióiról, másrészt viszont elismerik a tényállást, vagyis hogy a címzettek, bárhogyan is kerültek a hatalomba, gyakorolják ezt a hatalmukat. De nem csak a megszólítás, hanem a levelek tónusa és érvelése is híven követi az európai polgári tradíciókat, ami tartalmilag azt jelenti, hogy Antall tulajdonképpen a fennálló alkotmány és jogrend betartását várja el a címzettektől.

A protagonista egyik legalapvetőbb problémája nyilvánvalóan a fennálló hatalommal való viszonyának, a szembenállás és a koegzisztencia nagyon pontos határainak a meghúzása. E téren Antall többször is összeütközésbe kerül apjával. Idősebb Antall ugyanis egyszer-egyszer, akár, hogy alacsony nyugdíját felemeljék, akár mert, más kisgazdákhoz hasonlóan, az 1956 utáni években lehetőséget vél látni valamiféle koalíció visszaállítására, megpendíti a hatalomhoz való óvatos közelítés gondolatát. A családi vitákban azonban végül mindig ifjabb Antall intranzigens álláspontja kerekedik felül. Ebben a témakörben Rainer bekapcsol egy másik szövegfolyamot, a későbbi, az 1989 utáni gyakorló politikus Antall József azon megnyilatkozásait, amelyekben saját személyisége időbeni azonosságát próbálja hangsúlyozni. A besúgói jelentések többször utalnak a fiatalember kételyeire, bizonytalankodásaira, reményvesztett pillanataira, vagyis olykor cáfolni látszanak az önazonosságnak azt a képét, amelyet Antall maga mindvégig gondosan ápolt. Az olvasó azonban inkább az azonosságot észleli, folyamatos törekvést egy olyan önálló személyiség fenntartására, aki nem tagadja ugyan a realitást, de nem engedi, hogy ez a realitás határozza meg a kontúrjait.

Kifelé Antall apját modellnek tekinti, a családon belül vitáznak, de a fiú azért sok tekintetben követi az apai magatartásformákat. Az egyik ilyen forma az az elsőre meghökkentő eljárás, melynek során idősebb Antall megpróbálja visszájára fordítani a kihallgató-kihallgatott viszonyt. A kihallgató tiszt előtt ugyanis, bár óvatosan, de egészen részletesen kifejti politikai felfogását, vagyis a hálózati személyt üzenetvivővé konvertálja, hogy mondandója ekként eljusson azokhoz a középszintű vagy felső vezetőkhöz, akikkel ily módon dialogizálni szeretne. Évekkel később, 1991-ben, magam is tanúja voltam, hogyan alkalmazta Antall ezt a technikát. Párizsból hívtam telefonon, hogy elmondjam: Mitterrand elnök utasítására - mert paraszttüntetésektől

tartott - a francia nemzetgyűlés nem tűzi napirendre a magyar-EU előszerződés ratifikációs vitáját. - A vén gazember - fakadt ki Antall. - Van képe ezt tenni Magyarországgal? - Köhécseltem, mire hozzátette: - Ne aggódj, tudom, hogy lehallgatnak, de épp azért mondom, így biztosan eljut hozzá.

Az Antall-portré, amely a Rainer által interpretált jelentésekből kirajzolódik, végül is egy felfogásában koherens, elszánt, karizmatikus fiatalemberé. Aki vágyainak, elképzeléseinek a légvárait tervezgeti kitartó makacssággal. Vagyis egy már-már komikus, don quijote-i figurát ismernénk meg, ha nem ismernénk a folytatást, azt a fordulatot, amely 1989-ben Antallt váratlanul (persze az ő számára nem annyira váratlanul) a magasba repítette.

Annál is komikusabb és don quijote-ibb első látásra ez a fiatalember, mert azok, akiknek politikai elképzeléseit kifejti, azok, akikkel jövendő kormányzatokban ilyen vagy olyan poszton számol, nem egyszer maguk a jelentők. Rainer könyvének nagyjelenete (máshol már írtam róla) az az 1960-ban a Margit-híd budai hídfőjénél folytatott hosszú beszélgetés, amelynek során Antall világmegváltó terveit fejtegeti két vele egykorú, közeli barátjának, Kiss Györgynek és Mikus Gyulának. Kiss a piarista gimnáziumi osztálytárs ugyanúgy, mint Mikus, a Toldyben megismert kolléga: jelentő. A két besúgó persze nem tud egymásról, mindkettő a maga szempontjai és a feltételezett elvárások szerint számol be a hármas találkozásról.

Az Antallra ráállított jelentők száma elképesztő, de még elképesztőbb a jelentők egy részének szenvedélyes íráskényszere. Rainer szerint Kiss heti négy-hat oldalnyi jelentést írt barátjáról, de volt úgy, hogy naponta több beszámolót is készített. Jean Genet híres mondása idéződik fel itt a kései olvasóban: „Az írás az áruló utolsó mentsvára." Igaz, Genet ezt inkább csak az irodalomra érti, de a magukat árulónak bizonyosan nem tartó árulók becsvágya vajon nem hasonló szövetű-e, mint az Egy tolvaj naplója szerzőjéé? Mert az ő szemszögükből tekintve, a szélesebb nyilvánosság hiányát talán kárpótolja annak tudata, hogy a jelentő egy olyan titok tudója, amelyről a jelentés alanyának fogalma sem lehet.

Ilyen közeg veszi körül Antallt (és id. Antallt), ilyen anyagból kell építkeznie. A Kádár-rendszer legelrettentőbb arcát tárja fel Rainer narratívájának ez a vonulata, azáltal, hogy rávilágít a hálózat hétköznapi tevékenységének hármas funkciójára. A jelentés felfelé informál, lefelé megfélemlít, s egyúttal morálisan korrumpálja a jelentőt. A bemutatott esetekben a lélektani motivációk is hamar kirajzolódnak: az Antall toldys osztályába áthelyezett munkásszármazású fiúnál egyértelműen az osztálygyűlölet és a könnyű karrier reménye; Kiss György esetében az örök másodhegedűs féltékenysége és talán maga előtt is titkolt gyűlölete a nála tehetségesebb és sikeresebb barát iránt; Mikusnál a politikai eszme magasabbrendűségébe vetett hit, s az ebből a meggyőződésből levont, szükségszerűnek vélt következmények; a különféle kisgazdáknál a politikába való visszatérés, az érvényesülés égető vágya.

Magyarázni persze lehet, de megbocsátani, ahogyan Esterházy Péter a Javított kiadásban keményen kimondja: nem. Annál is kevésbé, mert - Rainer M. János könyve erről is beszél - korántsem volt muszáj árulónak szegődni., s ezzel - ahogyan Dante mondaná - a pokol kilencedik, legszűkebb és legszörnyűbb körét kockáztatni. A történetben feltűnnek ugyanis olyanok is - négy ilyen esetet tárt fel a történész kutatása -, akik ellenálltak a kísértésnek. Oldalazva, cselezve, vagy csak egyszerűen megtagadva a kollaborációt. Az egyik közülük Horti

József, Antall tanártársa, akit retorzióként eltávolítottak a tanári pályáról, s aki Esterházynak egy régebbi írásában, nem éppen hízelgő színekkel megfestve, halbiológusként jelenik meg.

Hősök? Vagy csak éles szituációkban normálisan reagáló emberek? Akiknek a felfogását, vagy esetleg - horribile dictu - az ízlését sértené az, hogy a jelentő pozíciójába kényszerítik őket? Vagy esetleg nincsenek írói ambícióik? Akárhogyan is - nélkülük nem volna kerek a történet. Amelynek így - velük - az lehet a konklúziója, hogy az erkölcsi relativizmus parttalan áradását bizony meg lehet állítani.

Rainer narratívája olykor kitekint a saját maga által meghatározott, 1957 és 1989 közti időszakból, főként, hogy Antall portréját teljesebbé tegye. A fordulatot közvetlenül megelőző hónapok szövegfolyama, amint a történész emlékeztet rá, az iratmegsemmisítések miatt hiányos, nem tudni, Kiss György pontosan meddig folytatta jelentésírói munkásságát. A történész interjúkkal pótolja a hiányokat, amelyeknek a pontossága persze szintén kérdéses, bár egészen másként, mint a jelentéseké. Itt tűnik fel egy olyan állítás, Rainer azt írja, hogy Antall megbocsátott a róla harminc éven át jelentő Kissnek, amely - ismereteim szerint - téves. Ha ugyanis valóban megbocsátott volna a gyermekkori barátnak, aki elárulta, aki évtizedeken át az orránál fogva vezette, akkor Antall olyan személyiségként jelenik meg előttünk, akiben a személyes szimpátiák erősebbek, mint azok rendkívül erőteljes elvi megfontolások, amelyek azzá tették, amivé vált. A valóságban Kiss György csak azért kaphatott rövid időre tanácsosi funkciót az első Antall-kormányban, mert a Németh Miklós által 1990 áprilisában Antallnak átadott iratokban nem szerepelt a neve, s valódi tevékenységére csak akkor derült fény, amikor Boross Péter, a titkosszolgálatok felügyeletével megbízott államtitkár kezébe kerültek azok a tartalomjegyzékek, amelyekből vissza lehetett következtetni a megsemmisített jelentések tartalmára és szerzőire. Kisst ekkor rögtön eltávolították állásából, pár hétre rá súlyos infarktus érte. De azért tipikus magyar paradoxon - túlélte Antallt, az elárult barátot.

Ez azonban csak az epilógus, Rainer remek könyvének a lényege az 1957 és 1989 között játszódott történet. Szöveg a szövegen, és szöveg a szövegre írt szövegen. Azon a borzalmas szövegfolyamon, a Kádár-rendszer blogján, amelynek a legnagyobb része, bár tudunk róla, még mindig el van zárva előlünk. S eközben ugyanúgy mérgezi a szövegváltás után született világunkat, mint ugyanannak a kornak a sebtében elásott vagy csak egyszerűen szétszórt mérgező anyagai és hulladékai, amelyeket csak itt-ott és ímmel-ámmal próbálnak a mérgezett talajból eltávolítani. Amire ma a legnagyobb szükségünk lenne az - Tandori Dezső szavával - a talált tárgy megtisztítása. Rainer munkája fontos mozzanata ennek az elvégzendő munkának.

(Rainer M. János - Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei (1957-1989), 1956-os Intézet, Bp. 2008. 295 oldal, 3500 Ft.)